

SAID AMIR ARJOMAND, THE SHADOW OF GOD & THE HIDDEN IMAM: RELIGION, POLITICAL ORDER, AND SOCIETAL CHANGE IN SHI'ITE IRAN FROM THE BEGINNING TO 1890. THE UNIVERSITY OF CHICAGO, 1984.

EDA GEYİK*

Sorumlu Yazar

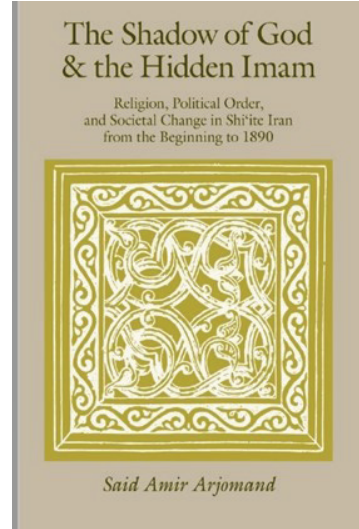
Öz

Said Amir Arjomand tarafından kaleme alınan *The Shadow of God & The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890* (Tanrı'nın Gölgesi ve Gâib İmam: Başlangıçtan 1890'a Kadar Şii İnan'ın Din, Siyasi Düzen ve Toplumsal Değişim) isimli kitap çalışması Şii İslam'ın tarihsel sürecini, Gâib İmam doktrinini ve bunun siyasi ve toplumsal yaşama yansımalarını konu edinmektedir. Bahse konu olan eserde Gâib İmam kavramının Şii İslam geleneğindeki yeri ve önemi açıklanmakta ve Şii İslam toplumdaki bu inancın bazı mezheplere olan etkisi incelenmektedir. Eserde İran'da Şii İslam'ın seyri, Mehdi'nin zuhuru, Serbedarlar hareketi, Maraşilerin yürütmüş oldukları faaliyetler, Safevîlerin iktidara yükselişi ve Şii ulema ile hükümet arasındaki ilişkiler gibi çeşitli hususlar üzerinde yoğunlaşmıştır. 12 bölümden oluşan bu çalışma, Max Weber'in sosyolojisi çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şiiilik, Gâib İmam, Gaybet

Abstract

The Shadow of God & The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890 by Said Amir Arjomand deals with the historical process of Shicite Islam, the doctrine of the Hidden Imam. In addition, the place and importance of the concept of Hidden Imam in the Shi'ite Islamic tradition is explained. In this work, various issues such as the course of Shiism in Iran, the appearance of the Mahdi, the Sarbidars movement, the rise of the Safavid stopower and the relations between the Shi'ite ulema and the government are focused on. Consisting of 12 chapters, this study is analysed with in the framework of Max Weber's sociology.

Kitap Değerlendirme / Künye: GEYİK, Eda. "Said Amir Arjomand, the Shadow of God & The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran From the Beginning to 1890. The University of Chicago, 1984.". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 110 (Haziran 2024), s. 387-394. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1283563>.

* Doktora Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail:byk.eda@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3872-6192.

Key Words: Shiism, Hidden Imam, Ghaybet

Giriş

Şii İslam'da Gâib İmam doktrini ve bunun siyasi ve sosyal yaşama etkilerinin konu edinildiği The Shadow of God & The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890 isimli çalışma Said Amir Arjomand tarafından kaleme alınmıştır. İran asıllı bilim insanı Said Amir Arjomand uzun yıllar ABD'de hayatını sürdürmüş ve önemli çalışmaları ile adını duyurmayı başarmıştır. 1978'den beri Stony Brook Üniversitesi'nde ders vermiş, aynı zamanda çeşitli idari görevleri de üstlenmiştir. Sosyoloji ve karşılaştırmalı tarih üzerinde çalışmalar üreten Arjomand şu anda *Journal of Persian Studies* 'in editörü ve Stony Brook Küresel Çalışmalar Enstitüsü'nün direktörü olarak görevine devam etmektedir. Ayrıca Arjomand sosyal teori ile bölgesel çalışmaların entegrasyonu projesine de rehberlik etmektedir.¹

Arjomand'ın 1992'de hazırlamış olduğu *Constitutions and the Struggle for Political Order: A Study in the Modernization of Political Traditions* (Anayasalar ve Politik Düzen Mücadelesi: Politik Geleneklerin Modernizasyonu Üzerine Bir Çalışma) başlıklı makalesi ona 1993'te Avrupa Sosyoloji Dergisi'nde (*European Journal of Sociology*) Karşılaştırmalı ve Tarihsel Sosyoloji'de en iyi makale dalında ödül kazandırmıştır. Ayrıca Arjomand'ın 1988'de kaleme aldığı ve İran İslam Devrimi'ni anlattığı, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran* (Taç için Sarık: İran'da İslami Devrim), 2009 yılında yayınlanmış olan *After Khomeini, Iran under His Successors* (Humeyni'den Sonra Onun Halefleri Döneminde İran) adlı eserleri önemli çalışmalarından bazılarıdır.

Arjomand'ın *The Crisis of the Imamate and the Institution of Occultation in Twelver Shi'ism: A Sociohistorical Perspective* isimli çalışması, Ali Avcu tarafından İmamiyye Şiası'nda İmamet Krizi ve Gaybet Kurumu: Sosyo-Tarihi Bir Bakış Açısı adı ile Türkçeye kazandırılmıştır (Avcu, 2010, 535-568). Yazarın *Religious Extremism (Ghuluww)*, *Sufism and Sunnism in Safavid Iran (1501-1722)* adlı makalesi ise *Safevi Dönemi İran'ında Dinî Taşkınlık (Gulüvv)*, *Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)* adıyla Namiq Musalı tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Musalı, 2016, 160-195).

Arjomand'ın 1970'li yıllarda hazırlamış olduğu *The Shadow of God & The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890* (Tanrı'nın Gölgesi ve Gâib İmam: Başlangıçtan 1890'a kadar Şii İran'da Din, Siyasi Düzen ve Toplumsal Değişim) adlı çalışması ise esasında bir doktora tezi sonucunda ortaya çıkmıştır. Eserin hacimli bir çalışma olması, bu sayede Şiilik meselesinin derinlemesine ve yoğun bir çerçevede incelenmesine katkı sağlamıştır.

Şiilik ve Gâib İmam meselelerinin ele alındığı ve Gâib İmam doktrinin etkisinin sosyoloji kapsamında incelenmiş olduğu *The Shadow of God & The Hidden Imam*, üç kısımdan oluşmaktadır:

1. *İran'da Şii Yönetiminin Ortaya Çıkmasının Tarihsel ve Kültürel Arka Planı* (Arjomand, 1984, 25-102);
2. *Safeviler Döneminde Devlet Dini Olarak Şiilik, 1501-1722* (Arjomand, 1984, 103-212)

¹ <https://www.stonybrook.edu/commcms/sociology/people/faculty/arjomand.php>. Erişim 14.03.2023.

3. *Şii Hiyerokrasisi ve Devlet, 1785-1890* (Arjomand, 1984, 213-363).

Yukarıda bahsi geçen her ana kısmın ardından devam niteliğinde alt başlıklar oluşturulmuştur ve böylece eser toplamda on iki alt bölümden meydana gelmektedir. Devam niteliğindeki alt başlıklar konunun bir bütün halinde incelenmesi ve analiz edilmesi noktasında kolaylık sağlamaktadır. Aynı zamanda her ana kısmın başında konuya dair giriş yapılması ve bölüm bitişi ile birlikte okuyucuyu bir sonuca ulaştırması sadece Şiilik ve sosyoloji kapsamında değil, aynı zamanda din ve sosyopolitik eylem çizgisinde de irdelenmesine yol açmaktadır.

“Genel Tanıtım Bölümü” ile başlayan ve “Sonuç” bölümünde nihai bir değerlendirmeye ulaşan Arjomand, Şiiliğe sosyolojik bir pencereden bakarak okuyucusuna farklı manzara ve görüş alanları sunmuştur. Aynı zamanda ulaştığı verileri derinlemesine yorumlaması ile disiplinler arası bir çalışma ortaya koymayı başarmıştır.

Çalışmanın “Genel Tanıtım Bölümü”; okuyucunun hazırlanmasına ve konuya dair genel bir fikir edinmesine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Bu kısımda Max Weber’in sosyolojisini referans alarak din, siyaset ve toplumsal değişim üzerine yorumlayıcı bir manzara sunan Arjomand, modern dönem öncesi toplumlarda dinin siyasi eylem ve toplumsal değişim üzerindeki etkisini din, hukuk, ahlak, siyaset ve sosyal örgütlenme gibi belirleyici unsurlar üzerinden analiz etmeye çalışmaktadır. Bu sayede Arjomand, *The Shadow of God & The Hidden Imam* ile Şiiliğe yönelik yeni irdelleyici bir bakış açısı kazandırmaya çalışmaktadır.

Bununla birlikte Şiiliğin siyasi etkilerine ilişkin bazı güncel görüşlere dair eleştirilere de yer vermesi, Şiiliğin siyasi sonuçlarının toplumu ne derece yönlendirmiş olabileceğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca toplumsal değişime dair görüşlerin bu çalışma üzerindeki katkısı ve metodolojik olarak hangi şekilde incelendiği de yine bu bölümde yer almıştır (Arjomand, 1984, 1-23).

İran’da Şii Yönetiminin Ortaya Çıkmasının Tarihsel ve Kültürel Arka Planı adlı ilk kısım, üç bölümden oluşmaktadır. Eserin bu kısmında Şiiliğin büyümesi, gelişimi ve Şii teolojisi ve ahlakının kesin olarak sistematize edilmesi süreci anlatılmaktadır. Yazar bu süreci ele alırken, ilk olarak Şiiliğin temeline kadar inmiş ve Şiiliğin merkezinde yaşanan değişimleri görür kılmiştir.

Eserin bu ilk kısmında Şiiliğin Safevî dönemi öncesindeki durumu incelenmekte olup İmamîye Şiiliğinin entelektüel gelişiminden bahsetmektedir. Selçukluların yükselişi ve Sünniliğin koruyucusu olmalarının etkisi ve Büveyhoğullarının himayesini kaybetmesi ile Şiilik, Selçuklular döneminde gerileme yaşamıştır. Arjomand, eserinde bu süreci analiz ederken sadece Selçuklular değil, aynı zamanda Moğollar dönemindeki Şiiliğin durumunu da izah etmektedir. Ayrıca bu kısımda Şiilik ve Timurluların ilişkisi hakkında da bilgiler paylaşarak Selçuklu, Moğol ve Timur dönemlerindeki Şiilik ile ilgili araştırmacılara sınırlı da olsa dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Diğer taraftan Şiiliğin Hicri 3. yüzyıl sonrasında artık İmamî Şiilikten siyasi hareketlenmeye doğru bir eğilim kazandığı görülmektedir. Arjomand, özellikle İmamî Şiilikte dinin devletten farklılaşması, tarihsel imametın sona ermesi ve gaybet doktrininin formüle edilmesi hususu üzerinde önemle durmuştur (Arjomand, 1984, 25-31).

İlgili kısmın ilk bölümü *İslam Siyasetinde Mezhepsel Şiilik (8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar)* adını taşımaktadır. Bu bölüm içinde İslam’da ve erken dönem İmamî Şiilikte; dinin devletten farklılaşması, tarihsel (geleneksel) imametın sona ermesi ve gaybet doktrininin formüle edilmesi, İslam hukukunun değer akılcılığı ve aksiyolojik

temelleri, İmamiyye'nin toplumsal konumu, kültürel görünümü ve yöneticilerle ilişkisi, İmamî Şiilikte dünyayı kucaklama eğilimi ve mezhepsel aşamanın siyasi etiği gibi konular ele alınmaktadır (Arjomand, 1984, 32-65).

İkinci bölümde ise 14. ve 15. yüzyıllarda mesyanik (mehdici) dinî-siyasi hareketlenmelerden bahsedilmektedir. Yazara göre 14. yüzyıla gelindiğinde daha önceki Şii inancın sosyal tarihindeki itici gücünde bazı değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Nitekim 14. yüzyıldan itibaren bu itici gücün, Gâib İmam'ın dönüşüne dair Şii doktrininden yararlanan bir dizi karizmatik lider tarafından dinî-politik eyleme dönüştürüldüğü söz konusudur. Böylece Şiiliğin yeni gücü, Mehdi'nin yüce kişisel otoritesini iddia eden bir dizi şahsın karizmasına dayanır hale gelmiştir. Tasavvuf ve Şiilik ilişkisi, Maraşî Şii tarikatı örneğinde tasavvufun siyasallaşması, Serbedarların Şii Cumhuriyeti'nde militan mehdicilik (1338-1381), Serbedar Devleti'nin tarihsel gelişimi ve dinî motivasyonunun analizi, Şii fıkhnın gelişimine Serbedarların katkısı, Hurûfilik, Esterabadlı Fazlullah'ın öğretisi, sufilerin toplumsal konumu, Hurûfî hareketinin siyasallaşması, Hurûfilik ve Şiilik arasındaki bağlantılar, Nurbahş'ın mistik mehdiliği, Muşşa hareketi ve nihayetinde Safevîlerin yükselişi ile birlikte Tanrı'nın tecellisi olarak görülen bir hâkimiyetin oluşumu ve militan Şiiliğin ortaya çıkışı gibi problemler bu bölüm çerçevesinde ayrıntılı bir biçimde tartışılmışlardır. Safevî hareketini etkileyen jeopolitik faktörler ve şeyhlerin Türkmen taraftarının tesiri, bu hareket içinde Şiiliğe özgü mehdici ilkenin benimsenmesi de yazarın dikkatinden kenarda kalmamıştır. Bölümün sonunda analitik perspektifte aşırılıkçı Şii hareketlerin mehdici ideolojisi tahlil edilmiştir.

Bu bölüm çerçevesinde İmamî Şiilik ve tasavvuf ayrımına da değinen Arjomand, konargöçer Türklerin İslamiyet'i kabulünün yüzeysel oluşundan bahsetmekte olup, şamanistik öğelerin hâlâ ön planda olduğunu iddia etmektedir. Eserde Selçuklu Türklerinin hâkim olduğu topraklarda yaşayan halk kitleleri arasında tasavvufî ve aşırılıkçı kavramların yoğunlaştığı bilgisi verilmektedir. Yazar özellikle bu dönemde Şii unsurların Sünnî İslam'ın üzerine bindirildiğinden, yani Sünniliğin Şiileşmesinden söz etmektedir.

Arjomand'a göre tasavvufun yayılması ile birlikte hiyeratik (dinî) nüfuza sahip birçok şeyh ortaya çıkmış ve bu kişiler kısa süre içerisinde büyük servetler biriktirmiş ya da ciddi güçler elde etmeyi başarmışlardır. Yazara göre Şii bir sufi şeyhi olan Mir Kavamüddin Maraşî'nin küçük bir yerel devletin resmî başkanı ve Taberistan'da bir hanedanın kurucusu olması, Şii tasavvufunda bir dönüm noktası olmuştur. Kavamüddin hadisesini popüler kültürün ilginç örneklerinden biri olarak gören Arjomand, tasavvufun siyasallaşması problemini yukarıda bahsi geçen Maraşî tarikatı örneği üzerinden açıklamıştır.

Şiilik tarihinde Serbedar Devleti'nin oynadığı rol son derece önemlidir. Arjomand da çalışmasının sonraki kısmında özellikle Şii hukukunun gelişimi açısından büyük önem arz eden Serbedar Devleti'ne ve onun tarihine yer vermektedir. Timur tarafından ortadan kaldırılan Serbedar Devleti bu dönemde Gâib İmam'ın zuhuru beklentisi ile ahlak ve dinî kurallara sıkı sıkıya bağlı kalırken, öte yandan da Şehid-i Evvel tarafından Şii hukuku üzerine kaleme alınan risale Şiiliğin kurumsallık kazanmasına katkıda bulunmuştur. Arjomand'a göre Serbedarların son hükümdarı olan Ali Müeyyed'in mehdilik ilkesi ile şartlandırılmış olan bir siyasi hareketlenme çabası, Safevîler dönemindeki uygulamanın temeli olarak ele alınabilir.

Eserde okuyuzar bir şehirlî hareketi olan Hurûfilik de ele alınmaktadır. Müellifin tespitlerine binaen bu akım, özellikle toplumun esnafı, zanaatkarları ve entelektüelleri

arasında kuvvet bulmuştur. Azerbaycan, Anadolu, İran ve Suriye’de etkin faaliyet sürdüren Hurûfîler, Timur ve oğlu Miranşah’a karşı mücadele sürecinde şiddete uğramış, zulüm ve baskıya maruz kalmışlardır. Bazı taraftarları mehdici siyasi eğilimlere sahip olan Hurufîlik tarikatı zamanla siyasallaşmıştır. Arjomand bu süreci Hurûfî tarikatının siyasallaşması ile birlikte mehdiciliğin yeniden orta çıkışı olarak değerlendirmektedir. Bu durum, Nurbahşîlerin mistik mehdiciliğine ve Timurluların onlar ile mücadelesine neden olmuştur.

Öte yandan Şiiliğin mesyanik potansiyelinden yola çıkan Muşşaşa akımı, mehdici inançları ve Hz. Ali’nin reenkarnasyonuna ilişkin aşırılıkçı görüşleri üzerinden yeni bir dinî sistem yaratmak için toplumsal yaşamı büyük ölçüde etkilemeye çalışmıştır. Safevî öncesi dönemde yaşanan tüm bu gelişmeler, Safevî teokrasisinin tasavvuf ve aşırılıkçılık ortamında meydana gelmesinde etkili olmuştur. Arjomand’a göre bu husus, Şeyh Safiyüddin Erdebili tarafından kurulan sufi tarikatının, sonuç itibarıyla Türkmen aşiretlerinin savaşıcı teokrasisi ile birlikte Kızılbaş tarikatına dönüşmesini sağlamıştır. Safevî tarikatının Sünnilikten Şiiliğe geçişinde çeşitli faktörlerin rol aldığı ifade eden Arjomand, bu faktörleri: “*Jeopolitik Faktör ve Türkmen Taraftarların Etkisi*”, “*Şii Mehdici İlkesinin Benimsenmesi*”, “*Mehdicilik ve Kutsal Yasanın Kaldırılması*” şeklinde alt başlıklar halinde incelemiştir. Özellikle Şeyh Safii’nin kurmuş olduğu sufi tarikatını çoğunlukla şehirli taraftarlarının aksine Arjomand’ın İslamiyet’i yüzeysel bir şekilde kabullendiklerini öne süren Türkmen aşiretlerinin dine bakışı ve yaşam tarzlarındaki farklılık etkisi neticesinde Şeyh Cüneyd önderliğinde Safevî tarikatı militan bir yapıya dönüşmüştür (Arjomand, 1984, 66-84).

Kitabın ismi olan *Tanrı’nın Yeryüzündeki Gölgesi*, aynı zamanda üçüncü bölümün başlığıdır. Bu bölümde İran patrimonyalizminin değerleri üzerinde durmuştur. Özellikle dünya dinleri ve kutsal krallığın dinamikleri ile karşılaştırmalarda bulunarak, bu tarz ideolojilerde din ve devletin ayrı olamayacağı ve dinin siyasete meşruiyet kattığı ifade edilmiştir (Arjomand, 1984, 85-100).

Kitabın ilk kısmının sonunda bu kısımda ele alınan konuların genel bir bakış ile yeniden değerlendirerek yorumlandığı sonuç bölümünde Safevîler öncesine kadar Şiilik meseleleri incelenmiştir (Arjomand, 1984, 101-102).

Eserin ikinci kısmı: *Safevîler Döneminde Devlet Dini Olarak Şiilik (1501-1722)* başlığını taşımaktadır ve toplamda altı bölümden oluşmaktadır. Şöyle ki eserin 4., 5., 6., 7., 8. ve 9. bölümleri söz konusu kısma dâhildir. Bu kısımda da öncelikle okuyucuya genel bilgileri kazandırmak için bir giriş bölümüne yer verilmektedir. Bu giriş, Şiiliğin sosyolojisi açısından son derece önemlidir. Arjomand’ın düşüncesine göre Safevîler öncesinde çoğunluğu Sünni olan İran coğrafyasında yüzyıllardır var olan On İki İmam Şiiliği, Sünni olmasına rağmen halk tarafından saygı ile kabul görmekteydi. Nitekim Şah İsmail tarafından devlet ideolojisi olarak Şiiliğin ilan edilmesi karşısında bile halk herhangi bir isyana kalkışmamıştır (Arjomand, 1984, 103-108).

Çalışmanın dördüncü bölümü, *Safevîlerin Dinî Politikaları ve İran’da On İki İmam Şiiliğinin Kuruluşu (1501-1629)* diye isimlendirilmiştir. Sünniliğin yerini Şiiliğin alması ve Şiiliğin mezhepsel bir inançtan ulusal bir inanca dönüşmesi sonucunu doğuran bu politika, siyasi eylemin dinî alana doğrudan müdahalesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Safevîlerin yeni politikası mehdici aşırılığın ortadan kaldırılması, tasavvufun zulme uğratılması, Sünniliğin bastırılması gibi birtakım sonuçları de beraberinde getirmiştir. Arjomand özellikle Nakşibendiye, Halvetiye, İsmailiye, Zehebiye, Nurbahşiye, Nimetullahiye, Kalenderiye/Melâmetiyye tarikatlarının ve çileci sufilerin Safevî şahları tarafından nasıl baskı altına alındıklarının detaylı

anlatımını vermektedir. Yine I. Tahmasb ve I. Abbas dönemlerinde Sünnilerin uğradıkları mezalim hakkındaki bilgiler dördüncü bölümde kapsamlı bir şekilde izah edilmektedir (Arjomand, 1984, 109-121).

Beşinci bölüm başlığı altında *İran'da Klerikal Seçkin Sınıfın ve Şii Hiyerokrasisinin Nihai Ortaya Çıkışı* problemini inceleyen Arjomand, toplumsal ve siyasi örgütlenme sürecine odaklanmaktadır. Şii İran'da dinî ve siyasi kurumlar arasındaki yapısal ilişkinin yanı sıra yerli din adamları ve Arap ülkelerinden gelen (muhammedî) Şii ulema arasında uzun yıllar süren mücadele, Şii hiyerokrasinin ortaya çıkışında büyük rol oynamıştır. Sadr makamı üzerinde önemle duran Arjomand, yıllarca süren araştırmalarının sonucu olarak Safevî dönemindeki sadrlara, kadırlara ve Şii ulemaya dair dikkate değer tablolar sunmaktadır (Arjomand, 1984, 122-159).

Yazar; Şii hiyerarşisinin kültürel yönelimini anlamada hayati bir öneme sahip olan coğrafi faktöre de bakışını yönelterek Arap topraklarındaki Şii ilim merkezlerinin önemini göstermek için önde gelen Şii ulemanın kökenlerine ve coğrafi dağılımına yönelik değerlendirmelerde bulunmakta ve bu konularda yapmış olduğu tespitleri de tablolar halinde okurlara sunmaktadır. Örneğin Safevî döneminde faaliyet göstermiş olan 97 seçkin ulemayı belirleyen Arjomand, bunların 54'ünün İran, 43'ünün ise Arap kökenli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Arap ulema içinde ise 21 kişi ile Cebelâmil bölgesi başı çekmektedir (Arjomand, 1984, 128).

Mezhepsel Şiiilikten Ulusal Din Olarak Şiiliğe adlı altıncı bölümde Şii ulemanın dinî eğitim yoluyla doktrinel düzeyde Mehdici Şiiliği kontrol altına alma çabalarına değinen Arjomand, mezhepsel Şiiiliğin yerleşik bir ortodoksiye dönüşmesini ve uhrevî yönelimini incelemektedir (Arjomand, 1984, 160-170).

Yedinci bölüm, *Şiiiliğin İki Varyantı ve Siyasi Sonuçları; Safevî Şiiiliğinin Siyasi Etiği* konularını ele almaktadır. İlgili bölümde Şiiiliğin iki varyantı olarak ifade edilen Ortodoks Şiiilik ve Gnostik Şiiilik üzerinde durulmaktadır. Bu iki tür Şii dindarlığın siyasi tutumlar üzerindeki etkisine yoğunlaşan Arjomand, Ortodoks Şiiiliğin uhrevî soteriolojisinin siyasi sonuçları ile Gnostik Şiiiliğin iç-dünyevi soteriolojisinin sonuçlarına odaklanmış, bunların siyasi ve sosyal yaşama dair etkilerini ortaya koymuştur. Bölümün sonunda Safevî meşruiyetinin ilkeleri ve bunların On İki İmam Şiiiliği ile kısmî uyumsuzluğu üzerinde durulmuştur (Arjomand, 1984, 171-187).

Sekizinci bölümde ise Şii ahlakının ve patrimoniyalizm etiğinin toplumsal eylem üzerindeki yönlendirici etkisi hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Arjomand bu süreci ele alırken kanun ve yönetmeliklerden askerî ve mali uygulamalara, dinî ve toplumsal hareketlere değin çeşitli alanlardaki etkisine odaklanmıştır (Arjomand, 1984, 188-201).

Dokuzuncu bölümde Şii inancında dünyayı reddetme eğilimleri incelenmiştir. Bu eğilimler, teori ve pratikte ne şekilde yer aldığı ortaya koyulması bakımından son derece önemlidir. Aynı zamanda Safevî döneminde Şii fıkhnın etik niteliği ve bunun hukuki yönetimin rasyonelleşmesi önündeki engelleyici sonuçlarına da yer verilmiştir (Arjomand, 1984, 202-209).

Eserin ikinci kısmını bir sonuç ile tamamlayan Arjomand, söz konusu kısımda incelenen hususların genel bir değerlendirmesini yapmıştır (Arjomand, 1984, 210-212). Ardından üçüncü kısma geçilmiştir.

Şii Hiyerokrasisi ve Devlet (1785-1890) şeklinde isimlendirilen üçüncü kısım, 10. ve 11. bölümleri içine almaktadır. Onuncu bölüm, Kaçar yönetiminin genel bir tanıtımından sonra, Şiiiliğin Kaçar siyaseti üzerindeki etkisinden bahsetmektedir. Arjomand, Kaçar hanedanının etkili olması ile birlikte Safevî yönetiminden, onun

meşruiyet ilkelerinden kesin bir kopuş gerçekleşmeye başladığına; bu dönemde Safevîlerin Şiiliğine tezat bir şekilde siyasi ve hiyerokratik işlevlerin özellikle *Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi (Zillullah fi'l-arz)* teriminin Kaçar hanedanı ile birlikte farklılaşmasına dikkat çekmektedir. Ayrıca bu bölümde Şiiliğin bir dünya dini olarak 19. yüzyıl İran'ındaki toplumsal egemenlik yapısı üzerindeki etkisini kısıtlayan ve zaman zaman yönetim yapısının rasyonelleştirilmesi sürecinde geri dönüşleri zorunlu kılan bazı içsel sınırlara da yer verilmiştir (Arjomand, 1984, 214-237).

Arjomand bir sonraki bölümde *Kaçar Yönetiminde Din ve Sosyopolitik Eylem* hususuna odaklanmaktadır. Bu bölümde Kaçar hanedanının dinle ilgili politikalarından, dinin askeri eylemler üzerindeki etkisinden, 19. yüzyılın ilk yarısında hiyerokrasinin devlete olan bağımlılığına karşın daha sonraları devlet ve hiyerokrazi arasındaki çatlaklardan bahsedilmektedir. Bununla birlikte Şeyhîlik akımından ve Şii dinî geleneğinin içinden çıkan Bâbilik, Bâb'ın mehdiliği ve Bâbî isyanlarından söz etmektedir (Arjomand, 1984, 238-257). On birinci bölümün ardından ikinci kısma dair genel bir sonuç ortaya koyulmaktadır (Arjomand, 1984, 258-259).

Eserin genel değerlendirilmesi ise on ikinci bölümde yapılmıştır. *Genel Sonuç* kısmında bir dünya inancı olarak Şiiliğin toplumsal değişimdeki rolüne ilişkin analizlerden hangi neticelerin çıkabileceği sorusu üzerinde durulmakta ve ulaşılan sonuçlar yorumlanmaktadır. İslami siyasi yapı içerisinde mezhepsel bir inanç haline gelen İmamiyye Şiiliğinin daha sonra siyasi bir yapılanma kazandığı görülmektedir. Premodern öncesi İran'da yaşanan bu sosyal ve siyasi değişimlere rağmen şah, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Arjomand, 1984, 260-263).

Yazar, Sonsöz olarak Şiilikte daha önce siyasi alanın reddedilmesine rağmen, 19. yüzyıldan sonra siyasi alanın dinî otoriteye boyun eğdirdiğinden bahsetmektedir. Şöyle ki Ajomand, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Şiiliğin genel İslâmî modelden belirgin bir şekilde ayrıldığını ve daha çok Batı Hıristiyanlığına benzediğini ifade etmektedir. Aynı zamanda 19. yüzyıldaki hiyerokratik egemenliğin siyasi egemenlikten ayrılmasının günümüze kadar uzanan sonuçlarına değinmektedir. Ayrıca Meşrutiyet Devrimi, Parlamenter demokrasinin gelişi, Pehlevi rejiminin kurulması, Humeyni ve Şii geleneğine dönüş gibi geçen yüzyılda İran'da yaşanan siyasi gelişmelere yer verilmektedir. Yazarın tespitlerine binaen Humeyni döneminde Şiilik, bir zamanlar dünyayı reddeden ideolojisine karşılık ona boyun eğen duruma gelmiş ve siyasi iktidarın zirvesine ulaşarak dünya ile uzlaştığı bir döneme geçiş yapması sonucunda derin bir dönüşüm geçirmiştir (Arjomand, 1984, 264-270).

Eser, *Kısaltmalar Listesi* ile devam etmektedir. Kısaltmalar Listesi: 271-276 sayfalar arasında yer alırken yazar, konuyla ilgili notlarını metin içinde vermeyip çalışma sonuna eklemiştir. Böylece araştırmacılar için daha detaylandırılmış içerik ve daha kapsamlı tabloları "Notlar" bölümünde sunmuştur (Arjomand, 1984, 277-326).

Kaynakçayı incelediğimizde ise eserin son derece geniş, hacimli bir kaynakçaya sahip olduğuna şahitlik etmekteyiz. Kaynakça: ana kaynaklar, diğer yayınlanmış eserler, araştırma eserleri ve yayımlanmamış lisansüstü çalışmalar olarak dört kısma ayrılmıştır. Yazar, çalışmasını hazırlarken hem British Library (Londra) hem de Library of Majlis (Tahran)'daki Farsça ve Arapça el yazmalarından yararlanmış. Bunun dışında literatürü incelediğimizde Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca dillerinde yazılmış eserlerden de yararlanmış olduğu görülmektedir. Büyük bir özveri ve derinlemesine bir araştırma sonucunda ortaya konan *The Shadow of God & The Hidden Imam*, kapsamlı ve ayrıntılı literatürü ile değerli bir eser olarak

karşımıza çıkmaktadır (Arjomand, 1984, 327-340). Kitabın sonunda ise *Dizin* yer almaktadır (Arjomand, 1984, 341-356).

Sonuç itibarı ile sosyoloji denilince akla gelen ilk isimlerden biri olan Max Weber ve onun sosyolojik anlayışını referans olarak çalışılmış olan Arjomand'ın *The Shadow of God & The Hidden Imam* isimli kitabı, modern öncesi toplumlarda dinin siyasi eylem ve toplumsal değişimdeki rolünü analiz eden ve Şiiliği sosyolojik açıdan irdeleyen önemli bir çalışma olarak öne çıkmaktadır. Özellikle de Türkiye'de Şiilik denilince akla gelen siyasi ve dinî meseleler göz önüne alındığında Arjomand'ın bu çalışması, İran'ın toplumsal yapısının anlaşılmasına yardımcı olabilecek bir perspektif sunmaktadır.

Arjomand'ın deymi ile İran İslam Devrimi'nin hemen öncesinde *The Shadow of God & The Hidden Imam*'i tamamlayabilmiş olması, süreç içerisinde elde ettiği veriler ve ulaştığı sonuç bakımından eserin kıymetini daha da arttırmaktadır. Gâib İmam doktrini üzerine odaklanan, bu doktrinin İslam tarihindeki önemini ve Şii İslam toplumunun sosyal ve siyasi yaşamında nasıl bir rol oynadığı inceleyen bu çalışma İran'daki siyasi, dinî ve sosyal güçlerin etkileşimini görmek açısından son derece mühim bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Arjomand'ın derinlemesine araştırmaları ve detaylı analizleri ile *The Shadow of God & The Hidden Imam*, İslam dünyasındaki siyasi hareketlerin ve toplumsal değişimlerin meydana gelmesinde Gâib İmam doktrininin oynadığı rolü ortaya koymaktadır.

Kaynaklar/References

- Arjomand, S. Amir. *The Shadow of God & The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, Chicago and London: The University of Chicago, 1984.
- Arjomand, S. Amir. *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, New York: Oxford University Press, 1988.
- Arjomand, S. Amir. "Constitutions and the Struggle for Political Order: A Study in the Modernization of Political Traditions", *European Journal of Sociology*, Vol.33, No.1, (1992), 39-82.
- Arjomand, S. Amir. *After Khomeini, Iran under His Successors*, New York: Oxford University Press, 2009.
- Arjomand, S. Amir. "İmamiyye Şiası'nda İmamet Krizi ve Gaybet Kurumu: Sosyo-Tarihi Bir Bakış Açısı", Çev. Ali Avcu, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, (2010), 535-568.
- Arjomand, S. Amir. "Safevî Dönemi İran'ında Dinî Taşknlık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)", Çev. Namiq Musalı, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 7, (2016), 160-195.
- <https://www.stonybrook.edu/commcms/sociology/people/faculty/arjomand.php>. Erişim 14.03.2023.